

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCANIN TƏHSİL SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIĞININ İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

İxtisas: 5310.01 – Dünya iqtisadiyyatı

Elm sahəsi: 53 – İqtisad elmləri

İddiaçı: **Əsmər Qurban qızı Mənəfova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKI – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunun “Qloballaşma və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

iqtisad elmlər doktoru, professor,
Fuad Əlinağı oğlu Qənbərov

Rəsmi opponətlər:

iqtisad elmlər doktoru, professor,
Rövşən Rasim oğlu Quliyev

iqtisad elmlər doktoru, professor
Cabir Cəbrayıl oğlu Mirzai

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Nihad Hafiz oğlu Muxtarlı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi Tədqiqat İnstitutunda fəaliyyət göstərən FD 1.11 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

imza

əməkdar elm xadimi,
iqtisad elmləri doktoru, professor,
Yadulla Həmdulla oğlu Həsənli

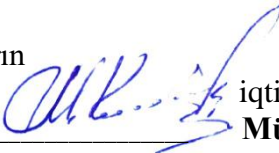
Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

imza

iqtisad elmləri namizədi
Rəşad Aktiv oğlu Hüseynov

Elmi seminarın
sədri:

imza

iqtisad elmləri doktoru, dosent
Müşfiq Yelmar oğlu Quliyev

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Tədqiqatın aktualığı və işlənmə dərəcəsi. Qloballaşan dünya iqtisadiyyatında ölkələrarası rəqabət artaraq iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə etmişdir. Ölkələrarası rəqabətin artması insan kapitalının formalaşmasında mühüm rol oynayan təhsilin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Buna görə də dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanın da dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri təhsilin inkişafıdır. Məhz buna görə də, müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmizdə təhsil sahəsində geniş islahatlar aparılıb.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanında” qeyd edildiyi kimi, “inkişaf etmiş ölkələrdə milli sərvətin böyük hissəsini insan kapitalı təşkil edir və iqtisadi artımda intellektual əmək yüksək xüsusi çəkiyə malikdir”¹. Azərbaycanda da ölkənin dayanıqlı inkişafını təmin etmək məqsədilə insan kapitalının formalaşdırılması və ondan səmərəli istifadə edilməsi əsas prioritet hesab edilir. Ötən illər ərzində insan kapitalının inkişafı ilə bağlı geniş tədbirlər müəyyən edilərək icra olunmuş və hazırda bir sıra strategiya, dövlət proqramları və konsepsiyalar icra olunmaqdadır. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda insan kapitalının inkişafı, bilik və innovasiyalara əsaslanan inkişaf prioritet təşkil edir. Eləcə də, “*Təhsil haqqında*” və “*Elm haqqında*” Azərbaycan Respublikasının qanunları da ölkədə insan kapitalının inkişafına xidmət edən mühüm dövlət sənədləridir.

Cəmiyyətin inkişafının təminatçısı olan ümumi təhsilin gücləndirilməsi üçün təhsil sistemində gedən modernləşmə davam etdirilməli, məzmun islahatları və integrativ tədris təcrübəsi dərinləşməlidir. Bütün bunlar ölkənin beynəlxalq qiymətləndirmələrdə mövqeyinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasına şərait yaratmış olacaqdır. Bu baxımdan, Azərbaycanın təhsil sahəsində dünya ölkələri ilə beynəlxalq əməkdaşlığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünya

¹ *Azərbaycan Respublikasının Milli İqtisadiyyat Perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı ildə tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı: - URL: <https://static.president.az/pdf/38542.pdf>*

təcrübəsi göstərir ki, belə əməkdaşlıq insan kapitalının inkişaf etdirilməsinə əlverişli şərait yaradır. Bu baxımdan, təhsil üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarının və təhsil xidməti bazarının nəzəri-metodoloji əsaslarının tədqiq edilməsi, bu bazarda tələb və təklif mexanizmlərinin öyrənilməsi, Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın müasir vəziyyətinin təhlil edilərək beynəlxalq əməkdaşlığın əsas inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi və bunların əsasında elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələrin hazırlanması mühüm elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf problemləri ilə bağlı məsələlər yerli və xarici ölkələrin alimlərinin tədqiqatlarında hər zaman aparıcı yer tutmuşdur. Xarici iqtisadi ədəbiyyatlarda təhsil xidmətləri bazarının inkişafının müxtəlif aspektlərini K.Menqer, Jane Knight, Hans de Vit, V. Damm, U.Teichler, D.Ahner, S. Goddard və s. alimlər tədqiq etmişlər.

Rus alimlərindən V.Y. Afanasyev, Y.Q. Qriqoryeva, V.P. Şetenin, A.P. Pankruxin təhsilin aktual problemlərini və cəmiyyətdə onun sosial-iqtisadi əhəmiyyətini tədqiq etmişlər. Təhsil bazarının müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf problemləri rus tədqiqatçılarından M.A. Lukaşenko, S.A. Belyakov, O.V. Saqinova və başqaları tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin müxtəlif aspektləri, o cümlədən ixrac-idxal əməliyyatları Ş.H.Hacıyev, Y.H.Həsənlı, İ.A.Kərimli, R.R.Quliyev, F.Ə.Qənbərov, M.Y.Quliyev, M.G. Gülaliev tərəfindən, ali təhsil prosesinə aid problemlərin müxtəlif aspektləri isə S.S. Xəlilov, və başqa alimlər tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Lakin, həmin əsərlərdə təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın iqtisadi səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı rəqabətli insan kapitalı və müasir innovativ texnologiyalara əsaslanan təhsil sisteminin problemləri kifayət qədər işlənməmişdir.

Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının potensial imkanlarının reallaşdırılmasını təmin edən mexanizmlərin elmi-metodiki araşdırılması, müasir mərhələdə vahid informasiya məkanı şəraitində onların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə səmərəli yanaşmanın

əsasının yaradılması və onun elmi əsaslandırılması bu tədqiqatın məqsədini müəyyən etmişdir.

Tədqiqatın obyektı – Azərbaycanın təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığıdır.

Tədqiqatın predmeti – Azərbaycanda təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın iqtisadi səmərəliliyinin artırılması təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi Azərbaycanda təhsil sahəsində əməkdaşlığın müasir vəziyyətinin öyrənilməsi, mövcud çatışmazlıqların aşkar edilməsi və əməkdaşlığın səmərəliliyinin artırılmasına dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflərin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

Dissertasiyanın məqsədinə müvafiq olaraq aşağıdakı əsas vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- təhsil sahəsində əməkdaşlığın mahiyyəti, nəzəri və metodoloji əsaslarının tədqiq olunması;

- təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın normativ hüquqi bazasının araşdırılması;

- Azərbaycanın təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın forma və xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin təhsil xidmətləri bazarının müasir vəziyyətinin təhlil edilməsi;

- Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində ixrac xidmətlərinin müasir vəziyyətinin təhlili;

- təhsil xidmətləri idxalının təhlili və qiymətləndirilməsi;

- Azərbaycanda təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafında dövlət siyasəti və təhsil xidmətləri ixracının təkmiləşdirilməsi yollarının müəyyən edilməsi;

- xaricdə təhsil xərclərinin tənzimlənməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

- təhsil müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin optimallaşdırılmasında ekonometrik modellərin tətbiqi ilə qiymətləndirilməsi

- təhsil sahəsində əməkdaşlığın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün konkret təkliflərin hazırlanması.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat zamanı elmi abstraksiya, analiz və sintez, iqtisadi-statistik təhlil, korrelyasiya və reqressiya analizi kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda dövlət ali məktəblərin orta statistik əmsalının 5-dən yüksək olmasına baxmayaraq, hələlik bütün ali məktəblərdə təhsil xidmətləri ilə bağlı vəziyyət qənaətbəxş deyildir.

2. Tədqiqat nəticəsində Web of Science bazarında indeksləşmiş elmi məqalələrin və kitabların sayına görə Azərbaycanın elm və təhsil müəssisələrinin reytingi nisbətən aşağıdır.

3. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa ediləndən sonrakı dövrün ikinci mərhələsində təhsil xidmətləri sahəsində də ciddi dəyişikliklər baş vermiş, ölkəyə gələn əcnəbi tələbələrin sayı, təhsil xidmətləri sahəsində idxal-ixrac əməliyyatları artmağa başlamışdır. Bu dövrdə Azərbaycanda təhsil alan əcnəbi tələbələrin sayında artım müşahidə edilmişdir.

4. Azərbaycanın təhsil sahəsində digər ölkələrlə əməkdaşlığının genişlənməsi özünü yaxın və uzaq xarici ölkələrə təhsil almaq üçün gedən tələbələrin sayının artmasında biruzə verir.

5. Qlobal İnnovasiya İndeksi üzrə 2021-ci il üzrə Azərbaycan Respublikasının insan kapitalı və tədqiqat işlərinə görə dünya ölkələri arasında mövqeyinin yaxşılaşdırılması üçün təhsil xidmətlərinə və elmi tədqiqatlara ayrılan vəsaitin artırılmasına ehtiyac var.

6. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, adambaşına ÜDM miqdarı ilə xaricdə dövlət hesabına təhsil alan tələbələrin sayı arasında sıx korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur. Bu asılılıqda korrelyasiya əmsalının 0,91 olması sübut edir ki, Azərbaycanda adambaşına ÜDM artdıqca ölkənin iqtisadi inkişafı, həmçinin dövlət xətti ilə xaricə təhsil almağa gedən tələbələrin maddi cəhətdən dəstəklənməsi imkanları da yüksəlib.

7. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda adambaşına gəlirlər artdıqca xaricdə təhsil proqramlarına ayrılan vəsait və xaricdə təhsil alan tələbələrin sayı artıb.

8. Təhsil xidmətləri bazarında ölkənin və ya hər hansı təhsil müəssisəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinə təsir göstərən əsas amillərdən biri təhsil xidmətlərinin orta qiyməti olmasına baxmayaraq, təhsil xidmətləri ixracının və idxalının həcmnin hesablanması üçün dəqiq və razılaşdırılmış elmi metodologiya olmadığından, həmin qiymətlər

tədqiqat işində OECD tərəfindən hazırlanmış metodologiyaya əsaslanaraq qruplaşdırılaraq hesablanmışdır.

9. EViews proqram paketinin tətbiqi ilə Azərbaycan Respublikasında təhsil xərclərinə təsir edən amillər nəzərə alınmaqla iqtisadi-riyazi model qurularaq, həmin amillərlə təhsil xərcləri arasındakı korrelyasiya əlaqəsi müəyyən edilmişdir. Tədqiqata əsasən müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda ÜDM-in həcmnin 1% artması təhsil xərclərinin 0,0008 % artması, ölkə üzrə İnflyasiya səviyyəsinin 1% artması təhsil xərclərinin 0,0067% azalması, büdcə gəlirlərinin həcmnin 1 % artması təhsil xərclərinin 0,16% artması, əhalinin nominal gəlirlərinin 1% artması təhsil xərclərinin 0,64% artması ilə nəticələnir.

10. Aparılmış tədqiqat nəticəsində Azərbaycan Respublikasında təhsil xərclərinin 2030-cu ilədək proqnoz qiymətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

-Təhsil xidmətlərinin iqtisadi artıma təsiri barədə nəzəri fikirlər qruplaşdırılmış, dünya təhsil bazarının müasir xüsusiyyətləri aşkar olunaraq Azərbaycanla müqayisə edilmişdir;

- Azərbaycanın təhsil sahəsində əməkdaşlıq potensialı qiymətləndirilmiş və bu əməkdaşlığın iqtisadi səmərəliliyinin artırılması yolları göstərilmişdir;

-Beynəlxalq reyting təşkilatlarının hesabatlarında təhsil xidmətləri göstəriciləri üzrə Azərbaycanın mövqeyi digər ölkələrlə müqayisə edilərək, qiymətləndirilmişdir;

- Ali təhsil müəssisəsinin ixtisaslar üzrə təhsil ödəniş qiymətlərinin müəyyən edilməsində təhsil xərclərinin tərkibində dolaylı xərclər və mənfəət normaları müəyyən edilmişdir;

- Azərbaycanda təhsil xərclərinə ÜDM-in həcmnin, ölkə üzrə inflyasiya səviyyəsinin, büdcə gəlirlərinin həcmnin, əhalinin nominal gəlirlərinin təsirləri modelləşdirilərək qiymətləndirilmişdir;

- ÜDM, inflyasiya, əhalinin gəlirləri və büdcə gəlirlərinin təsiri nəzərə alınmaqla təhsil xərclərinin həcmi 2030-cu il üçün proqnozlaşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işində əldə edilmiş nəticə və təkliflər respublikanın elmi-tədqiqat institutlarında və ali məktəblərində kadrların hazırlanmasında, dünya ölkələri ilə

təhsil sahəsində əlaqələrin səmərəliliyinin artırılmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işinin nəticələrinin çap edilməsi və aprobeasiyası. Tədqiqatın ümumi məzmunu və nəticələri Azərbaycanın və Rusiyanın nüfuzlu elmi jurnallarında dərc edilmiş 18 elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunun “Qloballaşma və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqat işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş (10629 işarə), üç fəsildən (I Fəsil -85451 işarə, II Fəsil – 67329 işarə, III Fəsil – 56715 işarə) və nəticədən (8302 işarə) ibarətdir. Ümumi dissertasiyanın həcmi 150 səhifə, 200 sayda ədəbiyyatdan, 25 cədvəldən, 13 qrafikdən təşkil edir. Ədəbiyyat siyahısı, cədvəllər və qrafiklər istisna olmaqla dissertasiyanın həcmi 228427 işarədən ibarətdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar

1. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda dövlət ali məktəblərin orta statistik əmsalının 5-dən yüksək olmasına baxmayaraq, hələlik bütün ali məktəblərdə təhsil xidmətləri ilə bağlı vəziyyət qənaətbəx deyildir.

Ölkənin təhsil xidmətləri sahəsində rəqabətqabiliyyətliliyi həm də onun ali məktəblərində təhsilin keyfiyyətindən, təşkilindən və sair proseslərdən asılıdır. Ayrı-ayrı ali məktəblərin statistik əmsalının hesablanması nəinki bu ali məktəbin təhsil xidmətləri bazarında rəqabətqabiliyyətliliyi, həm də müvafiq ixtisaslara nə dərəcədə tələbin olduğunu göstərir.

Təhsil xidmətləri bazarını, bu və ya digər ölkənin bu bazarda yerini öyrənmək məqsədilə istifadə edilən əsas göstəricilərdən biri də ölkədə təhsil alan xarici tələbələrin sayının ümumi tələbə sayına nisbəti, yəni nisbi statistik göstərici olan struktur əmsalıdır. Əgər struktur əmsalı 5-15% arasında olarsa, o, optimal hesab edilir. Bu göstəricinin 25%-dən yuxarı qalxması universitetlərin strategiyasının keyfiyyətə yeniləşməsi deməkdir. Bu əmsalın 1%-dən aşağı olması isə

universitetlərin fəaliyyətinin keçid dövründə olmasına işarədir. Belə halda demək olar ki, universitetlərdə əcnəbi tələbələrin təhsili dayanıqlı deyil və təsadüfi xarakterlidir.

Cədvəl 1

Azərbaycanın təhsil xidmətləri ixracında dövlət və qeyri-dövlət təhsil müəssisələrinin statistik əmsali

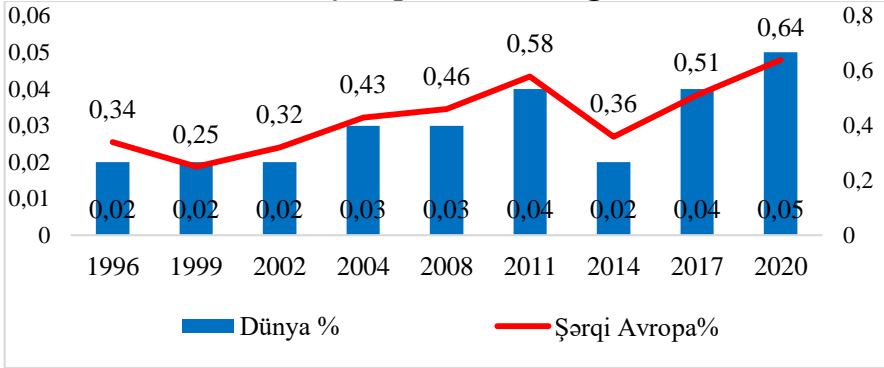
		2008-2009	2009-2010	2010-2011	2011-2012	2015-2016	2017-2018	2019-2020
Dövlət Ali Məktəbləri	Tələbələrin ümumi sayı	115994	117934	120488	123530	140642	153341	169015
	Əcnəbilər	6468	6171	4500	4000	3200	3554	4388
	Statistik əmsal (%)	5,57	5,23	3,73	3,24	2,27	2,31	2,59
Qeyri-dövlət Ali məktəblər	Tələbələrin ümumi sayı	20593	21260	19753	19616	20592	14326	18639
	Əcnəbilər	682	637	223	231	225	230	300
	Statistik əmsal	3,31	3	1,13	1,18	1,09	1,6	1,6
Cəmi	Tələbələrin ümumi sayı	136587	139194	140241	143146	161234	167667	187654
	Əcnəbilər	7150	6808	4723	4231	3425	3784	4688
	Statistik əmsal (%)	5,23	4,89	3,37	3	2,12	2,25	2,4

Mənbə: ARDSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

1-ci cədvəldən görüldüyü kimi, əcnəbi tələbələr Azərbaycanda əsasən dövlət ali məktəblərində təhsil almağa üstünlük verirlər.

1-ci cədvəldən görüldüyü kimi, Azərbaycanın dövlət ali məktəblərinin statistik əmsalları 2008/2009 və 2009/2010-cu illərdə 5-dən bir qədər yüksək olub. Digər illərdə isə statistik əmsal 5-dən bir qədər aşağıdır. Əlbəttə, nəzəri olaraq, bu illərdə dövlət ali məktəblərin təhsil xidmətlərinin “optimal” vəziyyətdə olduğunu iddia etmək olar. Lakin qeyri-dövlət ali məktəbləri bu sahədə xeyli aşağı reytingə malikdirlər. 2017/2018 və 2019/2020-ci illərdə isə ali məktəblərin statistik əmsalı əvvəlki illərə nisbətən xeyli aşağıdır. Ümumiyyətlə, təhsil xidmətlərinin ixracında Azərbaycan ali məktəblərinin statistik əmsalının 5-dən aşağı olması bu xidmət bazarında Azərbaycanın hələ rəqabətqabiliyyətli olmadığını göstərir.

2. Tədqiqat nəticəsində Web of Science bazarında indeksləşmiş elmi məqalələrin və kitabların sayına görə Azərbaycanın elm və təhsil müəssisələrinin reytingi nisbətən aşağıdır.

Qrafik 1. 1996-2020-ci illər üzrə Web of Science bazarında indeksləşmiş sənədlərin sayına görə Azərbaycanın xüsusi çəkisi

Mənbə: <https://scimagojr.com/countrysearch.php?country=AZ>

1-ci qrafikdə Web of Science bazarında indeksləşmiş elmi məqalələrin və kitabların sayına görə Azərbaycanın dünyada və Şərqi Avropada xüsusi çəkisi göstərilmişdir.

Qrafikdən göründüyü kimi indeksləşmiş sənədlərin sayına görə 1996-2002-ci ilə qədər dünya üzrə 0,02%, 2004-2008-ci ilə qədər 0,03%, 2011-ci ildə 0,04%, 2014-cü ildə 0,02%, 2017-ci ildə 0,04%, 2020-ci ildə 0,05% olmuşdur.

Şərqi Avropa üzrə indeksləşmiş elmi məqalələrin və kitabların sayına görə 1996-cı ildə 0,34%, 1999-cü ildə 0,25%, 2001-ci ildə artaraq 0,58%, 2014-cü ildə isə azalaraq 0,36%, 2017-ci ildə 0,51%, 2020-ci ildə 0,64% olmuşdur.

Azərbaycan 2020-ci ildə ixtisaslar üzrə indeksləşmiş sənədlərin sayına görə aşağıdakı kimi sıralanır: fizika və astanomiya- 460, mühəndislik-374, tibb-268, riyaziyyat-340, kimya-258, kimya mühəndisliyi-143, kompüter elmləri-242, sosial elmlər-125, kənd təsərrüfatı və biyologiya elmləri-86, iqtisadiyyat, ekonometrika və maliyyə-74 məqalə.

3.Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa ediləndən sonrakı dövrün ikinci

mərhələsində təhsil xidmətləri sahəsində də ciddi dəyişikliklər baş vermiş, ölkəyə gələn əcnəbi tələbələrin sayı, təhsil xidmətləri sahəsində idxal-ixrac əməliyyatları artmağa başlamışdır. Bu dövrdə Azərbaycanda təhsil alan əcnəbi tələbələrin sayında artım müşahidə edilmişdir.

Azərbaycanda təhsil xidmətləri bazarına, xüsusilə onun ixrac bazarına müsbət və mənfi təsir göstərən amillər mövcuddur. Bu amillər həm də ölkənin təhsil xidmətləri bazarında rəqabətqabiliyyətliliyinə ciddi təsir göstərir. Bu bazara müsbət təsir göstərən amillər aşağıdakılardır:

- ✓ Azərbaycanda nisbi sabit ictimai-siyasi mühit formalaşmış;
- ✓ Azərbaycanın beynəlxalq təhsil xidmətləri bazarına inteqrasiya etməsi üçün zəruri olan qanunvericilik beynəlxalq standartlara uyğundur;
- ✓ Azərbaycan ali təhsil müəssisələrinin diplomlarının bir çox ölkələrdə tanınması sahəsində ölkələrarası razılıqlar əldə edilib;
- ✓ Azərbaycanda təhsil xərcləri bir çox Avropa ölkələri və bəzi MDB ölkələri ilə müqayisədə aşağıdır.

Sadaladığımız bu xüsusiyyətlər Azərbaycanın təhsil xidmətləri bazarının rəqabətqabiliyyətliliyini xeyli artırır.

Azərbaycanın təhsil xidmətləri bazarının rəqabətqabiliyyətliliyinə aşağıdakı amillər mənfi təsir göstərirlər:

- ✓ Azərbaycan ali məktəblərində dünya standartlarına cavab verən ixtisasların azlığı;
- ✓ Azərbaycanda gündəlik yaşayış xərclərinin digər MDB ölkələri ilə müqayisədə yüksək olması;
- ✓ Azərbaycanda, xüsusilə Bakı şəhərində mənzil xərclərinin yüksək olması və nəqliyyat sisteminin təşkilindəki çatışmazlıqlar; səhiyyə sistemində keyfiyyətin aşağı olması və yüksək qiymətlər.

Çoxsaylı faktların təhlilinə əsasən, bəzi ali məktəblərdə tələbələrin hazırlığı profillər üzrə bir qayda olaraq, daha çox ehtiyac duyulan ixtisaslara olan tələbin ödənilməsinə deyil, cəlbedici peşə və ixtisaslara yönəlmişdir. Bu da əmək bazarı və təhsil xidmətinin balansının pozulmasına səbəb olur.

Cədvəl 2

Dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrində təhsil alan xarici vətəndaşların sayı

Ölkələrin adı	2014/2015	2015/2016	2016/2017	2017/2018	2018/2019
Cəmi	3698	3425	3370	3784	4262
MDB ölkələrindən	581	606	748	943	834
Digər ölkələrdən	3117	2819	2622	2841	3428
Çin	102	111	75	77	76
Gürcüstan	221	251	270	286	415
Əfqanıstan	17	16	17	81	19
Fələstin	14	10	9	46	4
İordaniya	25	25	20	12	6
İraq	139	117	126	248	364
İran	329	251	271	316	593
Nigeriya	23	31	45	27	38
Pakistan	25	24	24	31	57
Sudan	4	9	9	12	11
Suriya	27	28	27	22	16
Türkiyə	2087	1817	1604	1531	1665

Mənbə: http://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/,
<https://www.stat.gov.az/source/education/> əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Qeyd edilən problemin həlli subyektiv amillərin deyil, marketing tədqiqatlarının nəticələrinə əsaslanan düşünülmüş təhsil siyasətinin hazırlanmasından çox asılıdır. Ona görə də, mütəxəssis hazırlığı aparılan konkret istiqamətlərin rəqabətliliyinin təmin olunması üçün ali məktəblərin, fakültə və buraxılış kafedralarının daxili və xarici rəqabət strategiyası işlənilməlidir.

Azərbaycan ali məktəblərində təhsil alan əcnəbi tələbələrin əsas hissəsi Türkiyə Respublikası (60%), İran İslam Respublikası (22%) və Gürcüstan Respublikası vətəndaşlarıdır. Hazırda dövlət və özəl ali məktəblərin hazırlıq və əsas fakültələrində dünyanın 50-ə yaxın ölkəsindən olan əcnəbilər bakalavr, magistraturavə doktorantura pillələrində 60-dək ixtisas üzrə təhsil alırlar.

Azərbaycanda təhsil alan əcnəbi tələbə kontingentində ikinci yeri İran vətəndaşları tutur. İrandan olan tələbələr Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, musiqisi, həmçinin memarlıq, mühəndislik və tibb

ixtisaslarına daha çox üstünlük verirlər. 2014-2015-ci ildən başlayaraq nəzərə çarpacaq dərəcədə artım olmuşdur. 2018-2019-cu ildə isə bu rəqəm 4262 nəfər olmuşdur.

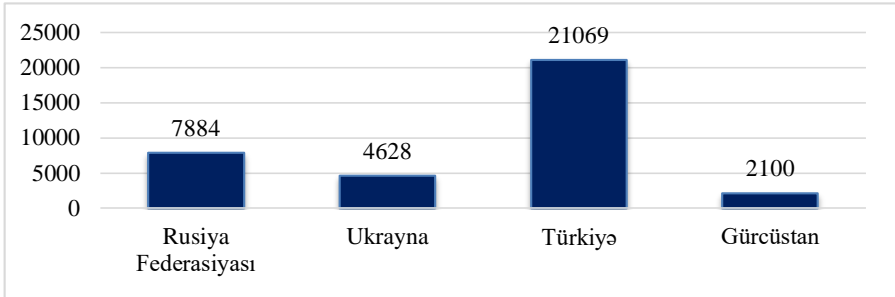
Son illər əcnəbi tələbələr kontingentində digər ölkələrdən olan tələbələrin də sayının artması müşahidə olunur. Bu artım daha çox Çin, Hindistan, Banqladeş, Pakistan və Nigeriyadan olan tələbələrin sayı ilə bağlıdır.

4. Azərbaycanın təhsil sahəsində digər ölkələrlə əməkdaşlığının genişlənməsi özünü yaxın və uzaq xarici ölkələrə təhsil almaq üçün gedən tələbələrin sayının artmasında biruzə verir.

2000-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda yoxsulluğun azalması istiqamətində mühüm dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, neft gəlirlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilməsi, əhalinin illik gəlirlərinin və həyat səviyyəsinin yüksəlməsi iqtisadiyyatda və cəmiyyətdə təhsilə olan münasibəti də xeyli dəyişdirdi. Məhz bu dövrdən başlayaraq, xarici ölkələrdə təhsil almaq məqsədilə gedən tələbələrin sayı da artdı. Təhsilə olan tələbatın artması Azərbaycanda ali təhsilin bəzi problemlərini üzə çıxartdı. Məsələn,

- ✓ Azərbaycanda təhsil səviyyəsi yeni texnika və texnologiyalardan səmərəli istifadəyə imkan vermir;
- ✓ Azərbaycan ali məktəblərində təhsil haqları xaricdə, o cümlədən MDB ölkələrindəki təhsil haqlarından o qədər də fərqlənmir;
- ✓ Azərbaycanda dövlət hesabına ali məktəblərdə təhsil almaq imkanları çox məhduddur;
- ✓ Xaricdə təhsil digər ölkələrin mədəniyyətini və milli adət-ənənələrini öyrənməyə və yerli şəraitə uyğunlaşmaya kömək edir.

2020-2021-ci ilin məlumatlarına əsasən, Xaricdə öz hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin mühüm hissəsi, Rusiya Federasiyasında (7884 nəfər), Ukraynada (4628 nəfər), Türkiyə Respublikasında (21069 nəfər), Gürcüstan Respublikasında (2100 nəfər) təhsil alırlar. Türkiyə Respublikasında təhsil alan əcnəbi tələbələrin sayına görə Azərbaycan ikinci yeri tutmuşdur. Azərbaycan, tələbələrin sayının çoxluğuna görə Rusiya Federasiyasında da fərqlənir (Qrafik 2).

Qrafik 2. Xaricdə öz hesabına təhsil alan Azərbaycanlı tələbələrin sayı (nəfər) (2020-2021-ci illər)

Mənbə:^{2, 3} məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, Azərbaycanlı tələbələrin ən çox üstünlük verdikləri ixtisaslar aşağıdakılardır: Neft və qaz biznesi, maşınqayırma, nüvə və istilik enerjisi mühəndisliyi, tikinti texnologiyaları, elektronika və radiotexnika, aviasiya, raket və kosmik texnologiya, nanotexnologiya, mühəndislik və quru nəqliyyatı texnologiyası mühəndisliyi, elektrik və istilik enerjisi mühəndisliyi, texniki sistemlərin idarə edilməsi, gəmiqayırma və su nəqliyyatı mühəndisliyi və texnologiyası, fiziki və texniki elmlər və texnologiya, klinik tibb, sağlamlıq elmləri və profilaktik tibb, tibb bacısı, iqtisadiyyat və idarəetmə.

Tədqiqat zamanı təsdiq edilmişdir ki, Azərbaycanlı tələbələrin seçdikləri ölkədə xərclər əsasən ölkəmizdəki gəlir səviyyəsinə uyğundur. 3-cü cədvəldə xaricdə öz hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin təhsil haqqı, illik xərc normaları əks olunmuşdur.

Cədvəl 3-dən göründüyü kimi ən aşağı təhsil haqqı Türkiyə Respublikasının dövlət universitetlərindədir. Belə ki, orada illik təhsil haqqı 510-1300 manat arasında dəyişir. Lakin Türkiyə Respublikasının özəl universitetlərində bu rəqəm 8600-35000 manat arası dəyişir. Ukrayna Respublikasının universitetlərində isə illik təhsil haqqı 1100

² Сколько стоит обучение в вузах России очно [Электронный ресурс] / Vuzopedia, URL: <https://vuzopedia.ru/stoimost-obucheniya-v-vuzah-rossii#59>

³ Часто задаваемые вопросы [Электронный ресурс] / Международного Европейского Университета Для Иностраных студентов URL: <https://ieu.com.ua/ru/admission-2/faq>

– 3230 manat arasında dəyişir. İllik xərc normasına görə isə Rusiya Federasiyası fərqlənir. Orada illik xərc norması 1754 manat təşkil edir.

Cədvəl 3

Öz hesabına təhsil alan Azərbaycanlı tələbələrin ümumi təhsil xərcləri, (2020-2021-ci illər)

	Ölkənin adı	Təhsil haqqı (man)	Aylıq xərc norması	İllik xərc norması	Təhsil alan tələbələrin sayı	Xərclər (manat)
1	Rusiya	11564	680	1754	7884	104.999,112
2	Ukrayna	1100-3230	800	1900-4030	4628	12.804.000-30.985.680
3	Türkiyə	510-1300	700	1210-2000	21069	32.238.680-69.527.700
	Türkiyə Özəl universitetlər	8600-35000	850	9540-35850		
4	Gürcüstan	5100	850	6460	2100	24.234.000

Mənbə:^{4, 5} məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

“2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramının” maliyyələşdirilməsinə - 166,0 mln. manat xərclənib.

Onu da qeyd etməliyəm ki, “2019-2023-cü illər üçün Dövlət Proqramı çərçivəsində xarici ali təhsil müəssisələrində doktorantura səviyyəsi üzrə təhsil 55 ölkə üzrə verilmişdir. Doktorantura səviyyəsi üzrə təhsil üçün prioritet olaraq 7 ixtisas istiqamətləri və 20 ixtisas müəyyən edilib.

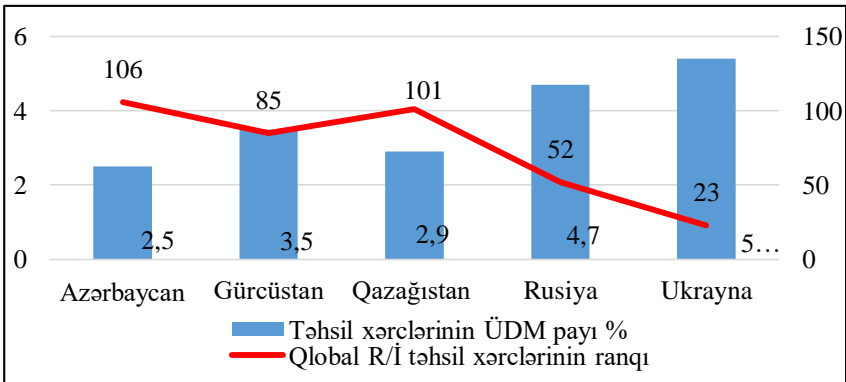
5. Qlobal İnnovasiya İndeksi üzrə 2021-ci il üzrə Azərbaycan Respublikasının insan kapitalı və tədqiqat işlərinə görə dünya ölkələri arasında mövqeyinin yaxşılaşdırılması üçün təhsil xidmətlərinə və elmi tədqiqatlara ayrılan vəsaitin artırılmasına ehtiyac var.

Qlobal İnnovasiya İndeksində 2021-ci il üzrə Azərbaycan Respublikasının insan kapitalı və tədqiqat işlərinə görə dünya ölkələri arasında mövqeyi 89-dur. Gürcüstan 60-cı, Qırğızıstan 66-cı, Rusiya 29-cu, Türkiyə isə 26-cı yerdədir. Qiymətləndirmələrə əsasən

⁴ Devlet Üniversitesi öğrenim ücretleri ne kadar? Türkiye'de kaç tane devlet üniversitesi var? [Elektron resurs] / Gidahatti, 9 Ağustos 2021, URLi <https://www.gidahatti.com/devlet-universitesi-ogrenim-ucretleri-ne-kadar-turkiyede-kac-tane-devlet-universitesi-var-193034>

⁵ Global Innovation Index Azerbaijan 2021 [Electronic resource] / World Intellectual Property Organization, https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2021/az.pdf

Azərbaycan Respublikası təhsil üzrə 42,7 balla 84-cü yerdə qərarlaşmışdır. Təhsil xərclərinin ÜDM-də payına görə isə 106-cı mövqedədir. Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında insan kapitalı və tədqiqat işləri təhsil üzrə Qlobal İnnovasiya İndeksində digər ölkələrlə müqayisədə aşağı səviyyədədir. Bu isə təhsil xərclərinin ÜDM payının aşağı olması ilə izah edilir. Təhsil xərclərinin ÜDM payı Azərbaycan Respublikasında 2,5% olmaqla, tədqiq olunan digər ölkələrlə müqayisədə aşağıdır. Təhsil xərclərinin ÜDM-də payı tədqiq olunan ölkələr üzrə Ukrayna Respublikasında 5,4% olmaqla daha yüksək olmuşdur. Təhsil xərclərinin ÜDM payı Azərbaycan Respublikasında Gürcüstanla müqayisədə 1% bəndi, Qazağıstanla müqayisədə 0,4% bəndi, Rusiya ilə müqayisədə 2,2% bəndi, Ukrayna ilə müqayisədə 2,9% bəndi aşağı olmuşdur. Nəticədə bütün bunlar Qlobal İnnovasiya İndeksində təhsil xərclərinin rəqəbinin aşağı olması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, bu göstəricilər üzrə Azərbaycan Gürcüstanla müqayisədə 21 pillə, Qazağıstanla müqayisədə 4 pillə, Rusiya ilə müqayisədə 54 pillə, Ukrayna ilə müqayisədə 83 pillə geriləmişdir. Azərbaycan bu göstəricidə zəif mövqə göstərmişdir.

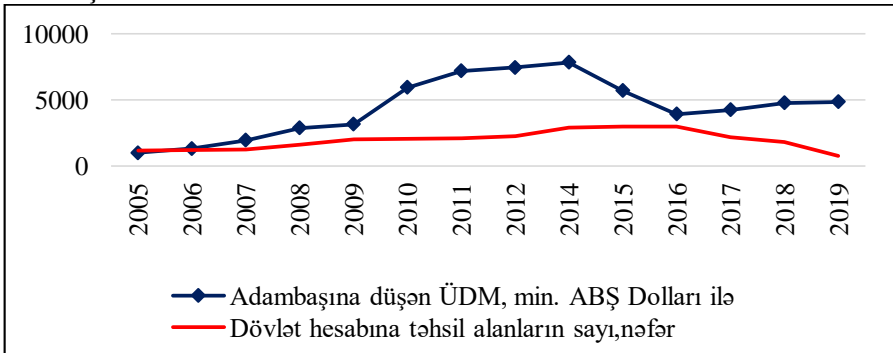
Qrafik 3. Olobal İnnovasiya İndeksində bəzi ölkələrin mövqeyi, 2021-ci il
Mənbə: ^{6, 7} məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

⁶ Azerbaijan journal // Scimago Institutions Rankings,
URL: <https://scimagojr.com/countrysearch.php?country=AZ>

⁷ Economic Value Statistics [Electronic resource] / NAFSA: Association of International Educators, URL: <https://www.nafsa.org/policy-and-advocacy/policy-resources/nafsa-international-student-economic-value-tool-v2#main-content>

6. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, adambaşına ÜDM miqdarı ilə xaricdə dövlət hesabına təhsil alan tələbələrin sayı arasında sıx korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur. Bu əslihlqda korrelyasiya əmsalının 0,91 olması sübut edir ki, Azərbaycanda adambaşına ÜDM artdıqca ölkənin iqtisadi inkişafı, həmçinin dövlət xətti ilə xaricə təhsil almağa gedən tələbələrin maddi cəhətdən dəstəklənməsi imkanları da yüksəlib.

4-cü qrafikdə 2005-2019-cu illər üzrə Azərbaycan Respublikasında adambaşına ÜDM ilə dövlət hesabına xaricdə təhsil alanların sayı əks edilmişdir.

Qrafik 4. 2005-2019-cu illər üzrə Azərbaycan Respublikasında adambaşına düşən ÜDM ilə dövlət hesabına xaricdə təhsil alanların sayı

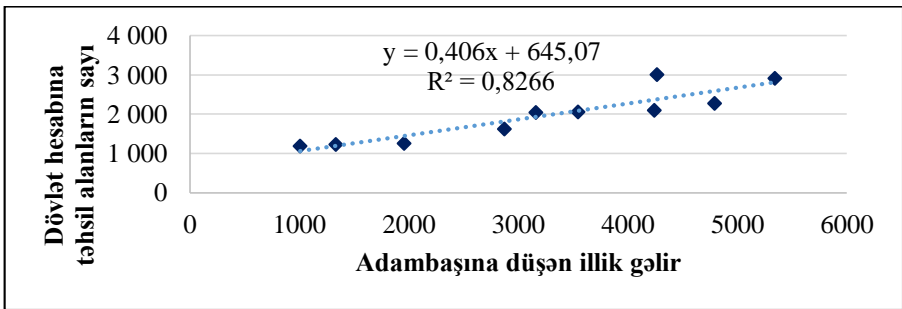
Mənbə. ARDSK-nin məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

4-cü qrafikdən görüldüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında 2005-2014-cü illər üzrə adambaşına ÜDM-in həcmi artmış 2014-2016-cə illəri əhatə edən dövrlərdə isə azalma ilə müşahidə edilmişdir. Bu azalma əsasən bütün dünyanı bürüyən qlobal maliyyə böhranları hesabına dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi ilə izah edilir. Həmçinin bu azalmaya manatın ABŞ Dolları ilə müqayisədə məzənnəsinin aşağı düşməsi də əsaslı şəkildə təsir etmişdir. 3-cü qrafikdən görüldüyü kimi 2019-cu ildə adambaşına düşən ÜDM 2016-cı illə müqayisədə 23,8% artaraq 4851,2 ABŞ Dolları olmuşdur. Bütün bunlar xaricdə təhsil alan tələbələrin sayına da əsaslı şəkildə təsir etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, adambaşına ÜDM ilə dövlət

hesabına xaricdə təhsil alan tələbələrin sayı arasında müəyyən asılılıqlar vardır.

7. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda adambaşına gəlirlər artdıqca xaricdə təhsil proqramlarına ayrılan vəsait və xaricdə təhsil alan tələbələrin sayı artıb.

Dövlət xətti ilə xaricdə təhsil alan tələbələrin sayı ilə adambaşına gəlirin miqdarı arasında korrelyasiya əmsalı 0,96 olduğundan Çeddok şkalasına görə bu göstəricilər arasında sıx korrelyativ əlaqə vardır. Bunu adambaşına illik gəlir ilə dövlət hesabına xaricdə təhsil alanların sayı arasındakı korrelyasiya əlaqəsindən daha aydın görmək olar.

Qrafik 5. Azərbaycan Respublikasında adambaşına illik gəlir ilə dövlət hesabına xaricdə təhsil alanların sayı arasındakı korrelyasiya əlaqəsi

Mənbə. MS Excel proqramına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Doğrudan da adambaşına düşən ÜDM-un və adambaşına illik gəlirlərin müəyyən həcmdən sonrakı artımı həm dövlətə, həm də ailələrə xaricdə təhsil üçün əlavə vəsait ayırmaq imkanı yaradır. Şübhəsiz ki, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin xaricdə təhsil alan tələbələrin yaşayış, təhsil, nəqliyyat xərclərini ödəmək üçün müəyyən etdiyi maliyyə normativləri təhsil verən ölkələrin yaşayış səviyyəsinə uyğunlaşdırılaraq müəyyən edilib. Lakin bütün hallarda əlavə xərclərin olması gözləniləndir. Belə xərcləri isə əksər hallarda valideynlər ödəməli olurlar. Adambaşına illik gəlirlərin artması valideynlərə belə xərcləri daha asanlıqla ödəmək imkanı yaradır. Azərbaycanda adambaşına illik gəlirlərin son 10 ildə sürətlə

artması neft gəlirlərinin artması ilə birbaşa əlaqəlidir. Bu gəlirlər 2012-ci ildə 2005-ci ilə nisbətən 4,7 dəfə artıb.

Təhsil xərcləri ölkənin təhsil xidmətləri bazarında rəqabətliyi müəyyən edən əsas göstəricilərdəndir. 2004-cü ildə dünyada təhsilə 2,4 trilyon ABŞ dolları xərclənib. Bu həmin ildə dünyada istehsal olunan ÜDM-un 4,4% təşkil edib. Təhsilə çəkilən xərclərin əsas hissəsi inkişaf etmiş ölkələrin payına düşür. UNESCO-nun 2007-ci ilə aid hesabatlarına əsasən, beynəlxalq ali təhsil bazarının potensialı isə təqribən 140 milyon tələbədir. Bu tələbələrin təqribən 2,8 milyonu xaricdə təhsil alır. Ekspertlərin rəyinə əsasən, 2025-ci ildə bu rəqəm 4,9 milyona çata bilər.

8. Təhsil xidmətləri bazarında ölkənin və ya hər hansı təhsil müəssisəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinə təsir göstərən əsas amillərdən biri təhsil xidmətlərinin orta qiyməti olmasına baxmayaraq, təhsil xidmətləri ixracının və idxalının həcminin hesablanması üçün dəqiq və razılaşdırılmış elmi metodologiya olmadığından, həmin qiymətlər tədqiqat işində OECD tərəfindən hazırlanmış metodologiyaya əsaslanaraq qruplaşdırılaraq hesablanmışdır.

Cədvəl 4

Təhsil xidmətlərinin ixracından gələn təmiz gəlirin dinamikası

	2007	2008	2009	2010	2012	2018	2020
Yaşayış yerinə görə illik ödəmələr (ABŞ \$)	1440	1680	1680	1920	2400	5355	6120
Təhsilə görə illik ödəmə (ABŞ \$)	2000	2000	2500	2500	3000	5100	5100
Ölkə üzrə orta istehlak xərcləri (illik adambaşına, ABŞ \$)	1289	1674	1935	2204	3085	5834,4	6075,12
Bir əcnəbi tələbənin illik orta xərci	4729	5354	6115	6624	8485	16289,4	23370,24
Əcnəbi tələbələrin sayı	5014	5585	5285	4723	6173	3784	4688
Əcnəbi tələbələrdən gələn ümumi gəlir (mln. ABŞ \$)	23,71	29,90	32,32	31,29	52,38	20073,4	28058,24

Mənbə: ARDSK məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilib

OECD tərəfindən hazırlanmış metodologiyaya əsasən təhsil xidmətlərinin ixrac həcmi 1) təhsil xidmətini təklif edən ölkəyə və geriyyə nəqliyyat xərclərinin qiyməti, 2) ölkədə yaşayış yerinə görə ödəmələr, 3) universitetlərə ödənilən birbaşa təhsil xərci, 4) ölkədaxili nəqliyyat xərcləri və 5) ərzaq və digər istehlak xərclərinin cəmindən ibarət olur. Azərbaycan üçün bu xərcləri təqribən aşağıdakı kimi hesablamaq olar.

Cədvəldən görüldüyü kimi, 2007-ci ildən başlayaraq, Azərbaycanda təhsil xidmətləri ixracından gələn gəlirlərin miqdarı xeyli artıb. Lakin bu artım əcnəbi tələbələrin sayının artması ilə deyil, yaşayış xərclərinin ilbəil artması hesabına əmələ gəlib. Belə ki, ölkə üzrə istehlak xərcləri 2007-ci ildə adambaşına 1106 manatdan (1289\$) 2012-ci ildə 2423 manata (3085\$) qədər artıb. Bu istehlak xərclərinin təqribən 2,4 dəfə artması deməkdir. İstehlak xərclərinin sürətlə artması Azərbaycanın təhsil xidmətləri bazarında rəqabətqabiliyyətliliyi xeyli azaldır. Bu illər ərzində yaşayış yerlərinin bir illik kirayə qiymətlərindəki ciddi artım, həmçinin təhsilə görə ödəmələrdəki artımlar da əcnəbi tələbələrin Azərbaycanda təhsil almalarına ciddi mane olub. Yaşayış yerlərinin bir illik kirayə qiymətləri 2007-ci ildə orta hesabla 1440 ABŞ dolları idisə, 2012-ci ildə bu rəqəm 2400 ABŞ dollara çatıb. Belə ciddi artım təhsil haqlarında da baş verib. 2007-ci ildə təhsil haqlarının orta qiyməti 2000 ABŞ dolları, 2012-ci ildə orta hesabla 3000 ABŞ dolları olub. Həm yaşayış yerinə, həm də təhsilə görə ödəmələrdə baş verən ciddi artımlar da Azərbaycanın təhsil xidmətləri bazarında ixrac potensialına mənfi təsir göstərmiş və ölkənin təhsil xidmətləri ixracında rəqabətqabiliyyətliliyi xeyli zəiflədib.

9. EViews proqram paketinin tətbiqi ilə Azərbaycan Respublikasında təhsil xərclərinə təsir edən amillər nəzərə alınmaqla iqtisadi-riyazi model qurularaq, həmin amillərlə təhsil xərcləri arasındakı korrelyasiya əlaqəsi müəyyən edilmişdir. Tədqiqata əsasən müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda ÜDM-in həcmnin 1% artması təhsil xərclərinin 0,0008 % artması, ölkə üzrə İnflyasiya səviyyəsinin 1% artması təhsil xərclərinin 0,0067% azalması, büdcə gəlirlərinin həcmnin 1 % artması təhsil xərclərinin 0,16% artması, əhalinin nominal gəlirlərinin 1% artması təhsil xərclərinin 0,64% artması ilə nəticələnir.

Azərbaycan Respublikasında ÜDM-in həcmi, infilyasiya səviyyəsi, büdcə gəlirləri, əhalinin nominal gəlirləri ilə təhsil xərcləri arasındakı asılılığın EViews tətbiqi proqram paketinə əsasən nəticəsi aşağıdakı kimi alınmışdır.

Cədvəl 5

Dependent Variable: Y
 Method: Least Squares
 Date: 09/24/20 Time: 15:48
 Sample: 2006 2019
 Included observations: 14

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
X4	0.025714	0.012801	2.008807	0.0755
X3	0.014543	0.017181	0.846466	0.4192
X2	-0.001285	0.004511	-0.284953	0.7821
X1	0.000282	0.005114	0.055191	0.9572
C	0.284525	0.095694	2.973283	0.0156
R-squared	0.978872	Mean dependent var		1.392071
Adjusted R-squared	0.969482	S.D. dependent var		0.470615
S.E. of regression	0.082214	Akaike info criterion		-1.886530
Sum squared resid	0.060832	Schwarz criterion		-1.658295
Log likelihood	18.20571	Hannan-Quinn criter.		-1.907657
F-statistic	104.2436	Durbin-Watson stat		1.405048
Prob(F-statistic)	0.000000			

Mənbə. Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

EViews tətbiqi proqram paketinə əsasən, ÜDM-in həcmi (X1), infilyasiya səviyyəsi (X2), büdcə gəlirləri (X3), əhalinin nominal gəlirləri (X4) ilə təhsil xərcləri arasında (Y)

$$Y = 0.026 * X4 + 0.0145 * X3 - 0.0013 * X2 + 0.00028 * X1 + 0.284$$

modeli ilə ifadə olunan yüksək korrelyasiya əlaqəsi vardır ($R^2=0.979$). Qurulmuş modelin adekvatlığı F-Fişer kriteriyasının köməyi ilə müəyyən edilmişdir. Eviews proqram paketinin nəticəsini əks etdirən cədvəl məlumatlarına əsasən, F-Fişer kriteriyası $> F_{cədvəl}$ ($104,244 > 3,48$) olduğundan, reqressiya tənliyi bütövlükdə statistik əhəmiyyətlidir.

Modeldə avtokorelyasiyanın olub-olmaması haqqında nəticə, EViews tətbiqi proqram paketinə əsasən alınmış cədvəl 8-ə uyğun olaraq Darbon-Uotson statistikasına əsasən müəyyən edilmişdir. Cədvəldən görüldüyü kimi $DW=1,405$ -yə bərabərdir. Bu halda, $\alpha =$

0,05 əhəmiyyətlik səviyyəsinə 4 izahedici dəyişən ($m=4$) və $n=14$ müşahidə üçün Darbon-Uotsonun böhran nöqtələri

$d_l = 0,632$, $d_u = 2,030$ olacaqdır.

$d_l = 0,632 \leq DW = 1,405 < d_u = 2,030$ olduğundan avtokorrelasiyanın mövcudluğu haqqında nəticə təyin edilməmişdir. Bu isə reqressiya tənliyinin bütövlükdə statistik əhəmiyyətli olması deməkdir.

Determinasiya əmsalının yüksək olması reqressiya tənliyinin ilkin verilənləri daha yaxşı ifadə etməsi və nəticə amilinin daha çox hissəsinin (97,9%) modelə daxil olan amillər hesabına izah edilməsi ilə əlaqədar olduğunu göstərir.

Elastiklik əmsalına əsasən, sərbəst dəyişənlərin (təhsil xərclərinə təsir edən amillərin) 1% dəyişməsi hesabına asılı dəyişənin (təhsil xərclərinin) dəyişmə dərəcəsini müəyyən etsək aşağıdakı nəticələr alınacaqdır.

$$E_{\text{ÜDM}} = \frac{\alpha_1 \bar{x}_1}{\bar{Y}} = \frac{43,47343 \times 0,00028}{1,392071} = 0,008744$$

$$E_{\text{infilyasiya}} = \frac{\alpha_2 \bar{x}_2}{\bar{Y}} = \frac{-0,0013 \times 7,142857}{1,392071} = -0,00667$$

$$E_{\text{büdcə gəlirləri}} = \frac{\alpha_3 \bar{x}_3}{\bar{Y}} = \frac{15,11964 \times 0,0145}{1,392071} = 0,157488$$

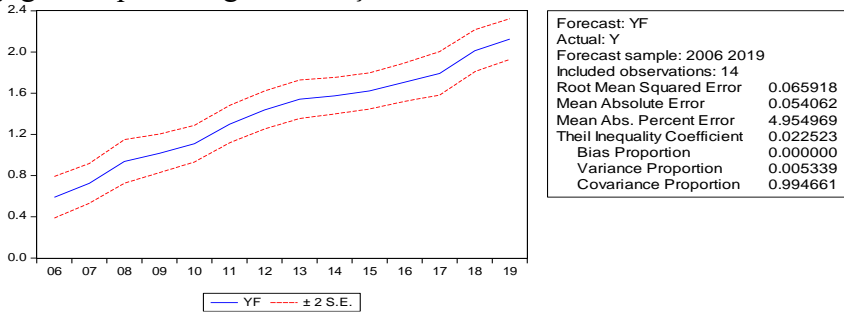
$$E_{\text{əhalinin gəlirləri}} = \frac{\alpha_4 \bar{x}_4}{\bar{Y}} = \frac{34,40064 \times 0,026}{1,392071} = 0,642508$$

Hesablanmış səbəb və nəticə amilləri üzrə elastiklik əmsallarına əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ÜDM-in həcmnin (X_1) bir faiz artması təhsil xərclərinin 0,0008 % artmasına, ölkə üzrə İnflyasiya səviyyəsinin (X_2) bir vahid artması təhsil xərclərinin 0,0067% azalmasına, büdcə gəlirlərinin həcmnin (X_3) bir vahid artması təhsil xərclərinin 0,016% artmasına, əhalinin nominal gəlirlərinin (X_4) bir vahid artması təhsil xərclərinin 0,64% artması ilə nəticələnmişdir.

10. Aparılmış tədqiqat nəticəsində Azərbaycan Respublikasında təhsil xərclərinin 2030-cu ilədək proqnoz qiymətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində alınmış reqressiya tənliyinə əsasən təhsil xərclərini illər üzrə qiymətləri və standart səhvləri, habelə tənliyin

proqnoz məqsədi üçün istifadə edilməsinin əsas xarakteristikaları Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən müəyyən edilmiş və nəticəsi aşağıdakı qrafikdə göstərilmişdir.

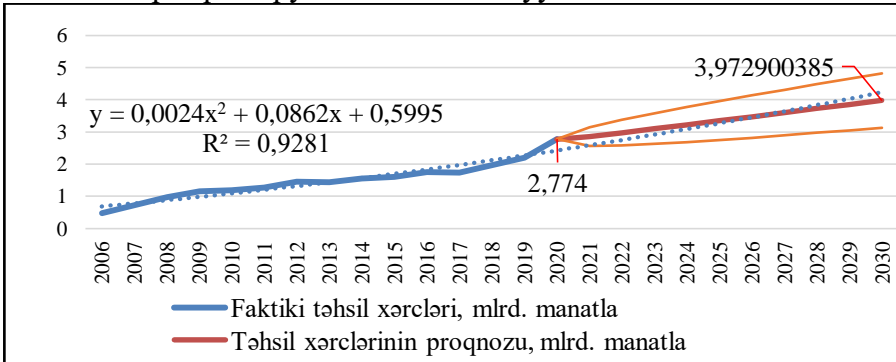

Qrafik 6. Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən təhsil xərclərinin illər üzrə qiymətləri, standart səhvləri və proqnozlaşdırma üçün xarakteristikaları

Mənbə: Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafikə əsasən Azərbaycan Respublikasında təhsil xərclərinin gələcək dövrə proqnoz qiymətlərini də müəyyən etmək olar.

Qrafikdən istifadə edərək Azərbaycan Respublikasında təhsil xərclərinin proqnoz qiymətlərini də müəyyən etmək olar.

Qrafik 7. Azərbaycan Respublikasında təhsil xərclərinin dinamikası və 2030-ci ilədək proqnoz qiymətləri

Mənbə. ⁸ məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

⁸ Education Statistics [Electronic resource] / The World Bank, - URL: <http://databank.worldbank.org/data/views/reports/tableview.aspx>

Qrafikdən göründüyü kimi Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud qiymət və şəraitə uyğun olaraq ölkə üzrə təhsil xərclərinin proqnoz qiymətləri 2030-ci ilədək artaraq 3,973 mlrd. manat olacaqdır. Bu da 2020-ci ilə müqayisədə 43,2% və yaxud 1,2 milyard manat artımla nəticələnmə deməkdir.

Dünya praktikasında müəyyən edilmişdir ki, dövlət büdcəsində təhsil xərclərinin 1% artımı ÜDM-in 0,4% artımına səbəb olur. Azərbaycanda isə təhsil xərclərinin 1% artımı ÜDM-un 0,11% artımına səbəb olmuşdur. Azərbaycanda ali təhsilə ayrılan vəsaitin artımına baxmayaraq, onun ÜDM-da payı 2020-ci ildə 3,8% təşkil edir. Bu isə MDB və bəzi qonşu dövlətlərlə, o cümlədən Rusiya ilə (4,1%), Tacikistanla (4%), Ukrayna ilə (5,3%), Belorusiya ilə (4,5%) və İranla (4,7%) müqayisədə aşağıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycanın təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığının iqtisadi səmərəliliyinin artırılması üzrə müəyyən edilmiş problemlərin aradan qaldırılması və optimallaşdırılması məqsədi ilə aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

- Azərbaycanda mövcud ictimai-siyasi şərait, həmçinin Azərbaycan qanunvericiliyi təhsil xidmətlərinin idxalının genişlənməsini stimullaşdırır;

- Azərbaycanda təhsil xidmətlərinin orta qiyməti yüksəkdir və ölkəni təhsil xidmətləri bazarında rəqabətqabiliyyətli etmir;

- Azərbaycanın təhsil xidmətlərinin ixaracından gələn gəlirlər ÜDM artması ilə paralel artmışdır. Lakin bu artım ölkəyə gələn əcnəbi tələbələrin sayının artması hesabına deyil, daxili istehlak mallarının qiymətlərinin və xidmət haqlarının artması hesabına baş verib. Belə qiymət artımı gələcəkdə əcnəbi tələbələrin sayının artmasına deyil, əksinə azalmasına səbəb ola bilər;

- müəyyən edilmişdir ki, beynəlxalq mübadilə mərkəzlərinin, akademik xidmətlərinin, informasiya mərkəzlərinin və s. yaradılması, Azərbaycan Respublikasında təhsil xidmətləri sahəsində rəqabətqabiliyyətliliyi artırma bilər;

- tədqiqat nəticəsində Azərbaycanın ali məktəblərində tədris edilən ixtisasların və ixtisas istiqamətlərinin əksəriyyətinin hələ də beynəlxalq təhsil xidmətləri bazarında rəqabətqabiliyyətli olmadığı müəyyən edilmişdir;

- müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan müstəqillik ələdə etdikdən sonra təhsil xidmətləri sahəsində də ciddi dəyişikliklər baş vermiş, təhsil xidmətləri üzrə idxal-ixrac əməliyyatları artmağa başlamışdır. Bu dövrdə Azərbaycanda təhsil alan əcnəbi tələbələrin, həm də Azərbaycandan yaxın və uzaq xarici ölkələrə təhsil almaq üçün gedən tələbələrin sayında kəskin artım müşahidə edilmişdir;

- Azərbaycanın ali məktəblərində əcnəbi tələbələrin xüsusi çəkisi son illər azalan tendensiya ilə inkişaf etmişdir. Özəl ali məktəblərdə isə bu göstərici dövlət ali məktəbləri ilə müqayisədə daha aşağı səviyyədə olmuşdur;

-tədqiqat nəticəsinə müəyyən edilmişdir ki, adambaşına ÜDM-in həcmi ilə xaricdə dövlət hesabına təhsil alan tələbələrin sayı arasında ciddi korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur. Bu asılılıqda korrelyasiya əmsalının 0,91 olması sübut edir ki, Azərbaycanda adambaşına ÜDM artdıqca ölkənin iqtisadi inkişafı, həmçinin dövlət xətti ilə xaricə təhsil almağa gedən tələbələrin maddi cəhətdən dəstəklənməsi imkanları da artan dinamika ilə inkişaf edir;

-tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda adambaşına gəlirlər artdıqca, xaricdə təhsil proqramlarına ayrılan vəsait və xaricdə təhsil alan tələbələrin sayında artım baş verir;

- beynəlxalq reyting hesablarında təhsil xidmətləri üzrə Azərbaycanın mövqeyi araşdırılaraq, digər ölkələrlə müqayisə edilmiş və müəyyən olumuşdur ki, əsas reyting hesablarında Azərbaycanın mövqeyi yüksək olsa da, təhsil xidmətləri göstəriciləri üzrə digər ölkələrdən geri qalır;

-Web of Science bazalarında indeksləşmiş məqalə və kitabların sayına görə Azərbaycanın elm və təhsil müəssisələrinin reytingi müəyyən edilərək qiymətləndirilmiş və müəyyən edilmişdir ki, son illərdə bu göstərici üzrə artım olsa da, hələ də potensial səviyyədə çox aşağıdır;

- aparılmış tədqiqat nəticəsində Azərbaycan Respublikasında təhsil xərclərinin 2030-cu ilədək proqnoz qiymətlərinin trend modelinə əsasən artacağı müəyyən edilmişdir.

-Azərbaycanda təhsil xidmətləri ixracı üçün xarakterik olan struktur əmsallarının müqayisəli hesablamaları əsasında müəyyən edilmişdir ki, təhsil xidmətləri bazarında ixrac dövlət hesabına xaricdə təhsillə bağlı olan idxalı üstələyir. Lakin öz hesabına xaricdə təhsil alan tələbələrin sayının dövlət hesabına təhsil alanların sayından yüksək olduğunu nəzərə alsaq, təhsil xidmətləri bazarında idxalın ixracı üstələdiyini müəyyən etmək olar.

- tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dövlət hesabına MDB ölkələrinə göndərilən tələbələrin sayı 2009-cü ilədək artan dinamika ilə inkişaf etdiyi halda, sonrakı illərdə dövlətlərarası və regional siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq, xeyli azalmışdır.

-tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın dövlət ali məktəbləri təhsil xidmətlərinin ixracı sahəsində “optimal” vəziyyətdədir. Lakin dayanıqlı rəqabətqabiliyyətli deyil, Azərbaycanın qeyri-dövlət ali

məktəbləri təhsil xidmətlərinin ixracı sahəsində aşağı reytingə malikdirlər. Azərbaycanın ali məktəblərinin əksəriyyətinin təhsil xidmətləri ixracı çox aşağıdır və əksər universitetlər hələ də keçid mərhələsindədirlər. Azərbaycanın təhsil xidmətləri ixracından gələn gəlirlər ÜDM artması ilə paralel artmışdır. Lakin bu artım ölkəyə gələn əcnəbi tələbələrin sayının artması ilə deyil, daxili istehlak mallarının qiymətlərinin və xidmət haqlarının artması hesabına baş verib. Belə qiymət artımı gələcəkdə əcnəbi tələbələrin sayının artmasına deyil, əksinə azalmasına səbəb ola bilər.

-Azərbaycan təhsil müəssisələrində tələbə yataqxanalarının sayı çox azdır və müasir standartlara cavab vermir. Bu isə Azərbaycanda təhsil haqlarının nisbətən aşağı olmasına baxmayaraq yaşama xərclərinin yüksək olması ilə əlaqədar olaraq təhsil idxalının qarşısını alır. Təhsil idxalının artması məqsədi ilə hesab edirik ki, dövlət və özəl müəssisələrində tələbə yataqxanaları inşa olunmalı və tədris metodları dünya təcrübəsinə və standartlarına uyğunlaşdırılmalıdır. Həmçinin, distant təhsilin tətbiqi sürətləndirilməli və bu bərdə müvafiq addımlar atılmalıdır.

-Araşdırmalar nəticəsində məlum olub ki, Azərbaycanda aqronomluq, baytarlıq, qida məhsullarının keyfiyyətinə nəzarət, qida qəbulu və mikrobioloji laboratoriya üzrə mütəxəssislərə, qida və kimya mühəndisliyi üzrə mütəxəssislərə böyük ehtiyac var. Müəssisələrin bu sahədə ehtiyacları xarici mütəxəssislər tərəfindən ödənilir. Hesab edirik ki, bu ixtisasların hazırlanmasında beynəlxalq təcrübə əsasdır və ali təhsil müəssisələrində onlardan istifadə edilməlidir. Kənd təsərrüfatında bir çox qida mühəndisləri xarici vətəndaşlardır. Bu onların maaşlarını yerli qida mühəndislərinin maaşlarından bir qədər yüksək edir. Bunun üçün hesab edirik ki, dövlət proqramı çərçivəsində təhsil proqramında tələb olunan ixtisaslara, o cümlədən qida mühəndisliyi ixtisaslarına üstünlük verilməlidir.

-tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, təhsil iqtisadiyyatının problem səviyyəsində ən başlıca məsələsi bu sahəyə qoyulan resursların səmərəliliyinin və səmərəlilik meyarını müəyyən edən təhsil xərclərinin hər manatına düşən milli gəlirə görə hesablanan təhsilin rentabelliyidir.

-Ali təhsil müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətlərinin normal tənzimlənməsi məqsədi ilə təhsil xərclərinin tərkibində dolaylı xərclərin norması professor-müəllim heyətinə nisbətən-298,7%, mənfət yığımu

norması isə 20,5% olmalıdır. Qeyd edək ki, bu norma (mənfət yığıcı norması) istənilən Ali təhsil müəssisəsinin sərbəst mənfəət hesabına maliyyələşən xərclərin tənzimlənməsini təmin edəcəkdir. Təklif edilən hər iki norma istənilən ödənişli təhsil müəssisəsinin ixtisaslar üzrə ödəniş qiymətlərinin müəyyən edilməsində istifadə edilə bilər.

Ekonometrik modelləşmənin köməyi ilə müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda təhsil xərcləri ilə ÜDM arasında sıx korrelyasiya əlaqəsi vardır və Azərbaycanda təhsil xərclərinin 1% artması ÜDM-un 0,11% artması ilə nəticələnir.

-Tədqiqat nəticəsində 2030-cu ilədək Azərbaycan Respublikasında təhsil xərclərinin proqnozları müəyyən edilmiş və proqnozlara görə bu xərcin 2030-cu ildə artaraq 3,973 mlrd. manat olacağı proqnozlaşdırılır.

Tədqiqatın əsas məzmunu müəllifin çap edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Mənəfova, Ə.Q. Elm və təhsil sferasında Azərbaycan və Ukrayna arasında mövcud olan iqtisadi münasibətlərin inkişaf perspektivləri // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər, - 2012. - №2, - 82-86 s.
2. Mənəfova, Ə.Q. Xarici iqtisadi əlaqələrdə təhsil xidmətinin yeri // - Bakı: BDU, Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri, - 2013. - №2(34), - s.275-281
3. Mənəfova, Ə.Q. Azərbaycanın beynəlxalq təhsil bazarında yeri // - Bakı: BDU, Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri, - 2013. №3 (35), - s.248-255
4. Mənəfova, Ə.Q. Azərbaycanın təhsil xidməti bazarında ixrac gəlirləri // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, - 2013. №4, - s.119-125.
5. Mənəfova, Ə.Q. Təhsil xidmətləri ixracında Azərbaycanın ali məktəblərinin potensialının qiymətləndirilməsi // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər, - 2013. №4, - s.390-395.
6. Gülaliyev, M., Mənəfova, Ə.Q. Azərbaycanda Təhsil xidmətinin idxalı və dövlət hesabına xaricdə təhsilin dinamikası // - Bakı: BDU,

- Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri, - 2013. №4 (36), - s.363-371.
7. Гюльалиев, М., Манафова, А. Основные свойства международных образовательных услуг в Азербайджане // Экономика образования, - Кострома: - 2013. № 4, - с. 111-115.
 8. Манафова, А. Основные характеристики импорта образовательных услуг в Азербайджане // Almamater, - Вестник высшей школы, -2014. №7, - с.45-49.
 9. Гюльалиев, М., Манафова, А. Оценка потенциала высших учебных заведений Азербайджана в экспорте образовательных услуг // - Москва: Alma mater вестник высшей школы, - 2014. №2, - с.82-86.
 10. Мəнəfova, Ə.Q. Azərbaycanda təhsil xidmətlərinin idxalının əsas xüsusiyyətləri // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər, - 2014. - №2, - s.220-228.
 11. Мəнəfova, Ə.Q. Azərbaycanda Tehsil xidmətlərinin idxalı və öz vəsaiti hesabına xaricdə təhsilin dinamikası // - Bakı: Kooperasiya elmi-praktiki jurnal, - 2014. - №4 (35), - s. 299-309.
 12. Güllaliyev M., Mənəfova, Ə.Q. Eyvazov A.A. Azərbaycanın elm və təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı (kollektiv monoqrafiya) / AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu, - Bakı -2015, - s. 210-236.
 13. Mənəfova, Ə.Q. Azərbaycanı dövlət hesabına xaricdə ali təhsil alma göstəricilərinin dinamikası // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər, - 2016. - №6, - 201-206 s.
 14. Mənəfova, Ə.Q. Azərbaycanın təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığının müasir vəziyyəti // Strateji islahatlar: Qabaqlayıcı vergi siyasəti” A.Musayevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr edilən Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: - 6 Oktyabr, - 2017, -429-430 s.
 15. Манафова, А. Возможности повышения эффективности международного сотрудничества в сфере образования Азербайджана // Современные исследования основных направлений технических и общественных наук: материалы международной научно-практической конференции, - Казань: 2017, – 02–03 марта, - 599-602 с.

16. Абасова, С.Г., Манаfoва, А. Современное состояние подготовки специалистов с высшим образованием Азербайджана в области сельского хозяйства // «Современные тенденции развития образования, науки и технологий» Сборник научных трудов по материалам IV международной научно-практической конференции, - Москва: - 28 сентября, - 2018, - 92-97с.
17. Mənəfova, Ə.Q. Azərbaycan təhsilinin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyası // Respublika qəzeti 2018, 28 iyun, - №139 (6172). – 9 s.
18. Mənəfova, Ə.Q. Azərbaycanın təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın əsas inkişaf perspektivləri // Ümumi Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanda ali təhsilin beynəlmilləşdirilməsi və rəqabətliyiinin yüksəldilməsi istiqamətləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi - praktiki konfranın materialları, - Bakı: 2-3 may, 2019, - 358-363 s.

Dissertasiyanın müdafiəsi 04 fevral 2022-ci il saat 14:00-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutunda fəaliyyət göstərən FD 1.11 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1001, Bakı şəh., İstiqlaliyyət küçəsi 6, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rəsmi internet saytında (www.unec.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 05 yanvar 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: “28” dekabr 2021.

Kağızın formatı: 60x84 ¹/₁₆.

Sifariş 01/01. Tiraj: 100.

Həcmi 1 ç.v. (41302 işarə)

*“AA – Poliqrəf” istehsalat-kommersiya birliyində
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir.*

Əlaqə üçün: capevi@internet.ru / (+99455) 201-2809